

УДК 342.731

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.35>

ПРАВО НА РЕЛІГІЙНУ СВОБОДУ: ДИНАМІКА ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ

Полешко А.В.,

*аспірант відділу конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5998-2924>

Полешко А.В. Право на релігійну свободу: динаміка змісту поняття.

Стаття стосується аналізу динаміки змісту релігійної свободи й має на меті відобразити трансформацію змісту права на релігійну свободу в історичній ретроспективі та сформулювати узагальнені моделі такого змісту, а також спрогнозувати перспективи подальшої динаміки таких змін.

Актуальність дослідження обґрунтовується, зокрема, такими факторами. По-перше, питання здійснення права на релігійну свободу є нагальним у контексті зростання числа прихильників тієї чи іншої релігії, а також використання релігійних наративів у політичних цілях. По-друге, новітні чинники формування постсекулярного суспільства (урізноманітнення відношення до релігії й типів релігійності) зумовлюють ерозію класичного визначення предмету релігійної свободи. По-третє, прогнозування подальшого розвитку релігійної свободи потребує аналізу її становлення й історичних трансформацій, що залишається недостатньо вивченим у вітчизняній доктрині.

У статті обґрунтовано, що зміст (предмет) релігійної свободи (зокрема, європейської традиції її розуміння) багатократно зазнавав суттєвих змін, що впливало на концепції й обсяг державно-конфесійної взаємодії, а також і на принципи визначення відповідних норм. Відтак, необхідно, дослідивши окремі епохи становлення релігійної свободи виокремити її загальний зміст і тенденції розвитку. Таке дослідження провадиться на основі історико-правничих джерел і доктринальних відомостей.

Обґрунтовано, що історичний розвиток релігійної свободи демонструє її динамічний розвиток і набуття її змістом усе більш широкого обсягу. Антична візія релігійної свободи характеризується утвердженням віросповідання одного з альтернативних культів (визначених територіально) як правового обов'язку. Водночас, єдине тло (принцип) усіх культів не дає проявитися вибору й, відтак, призводить до імпліцитного нівелювання значення релігійної свободи. У середньовічному праві релігійна свобода нівелюється експліцитним чином; утверджується віросповідання єдиного культу як правового обов'язку (відбувається рецепція обов'язковості із запереченням альтернативності стосовно античності).

Дійсна релігійна свобода постає в Новий час як можливість осіб обирати та змінювати віровизнання та вільно здійснювати відповідне віросповідання. Цей процес супроводжується становленням секулярної держави. Часткова релігійна свобода, заснована на обмеженому санкціонованому державою виборі, згодом трансформується в повну з необмеженим вільним вибором. Така концепція панує в міжнародному праві й національному законодавстві наразі.

Подальший розвиток релігійної свободи можливий у контексті викликів постсекулярного суспільства, що включають урізноманітнення відношення до релігії й типів релігійності, а також поширення світогляду, заснованого на нерелігійній вірі. Ця концепція наразі набула найбільшого розвитку у практиці тлумачення та застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, викладеній у рішеннях ЄСПЛ. Така практика підлягає детальному вивченню в подальшому дослідженні.

Ключові слова: права людини, практика ЄСПЛ, постсекулярне суспільство, релігійна свобода, свобода віросповідання, свобода совісті, секуляризація.

Poleshko A. Right to Freedom of Religion: Dynamics of Conceptual Evolution.

This article analyzes the dynamics of the content of the freedom of religion aiming to reflect the transformation of the right to freedom of religion in historical perspective and forming generalized models of such content, as well as prognosing the prospects for further dynamics of these changes.

The relevance of the study is justified by several factors. Firstly, the issue of exercising the right to freedom of religion is urgent in the context of the growing number of followers of various religions, as well as the use of religious narratives for political purposes. Secondly, contemporary factors shaping post-secular society (diversification of attitudes towards religion and types of religiosity) contribute to the erosion of the classical definition of the subject of freedom of religion. Thirdly, forecasting the further development of freedom of religion requires an analysis of its formation and historical transformations, which remains insufficiently studied in domestic doctrine.

The article argues that the content (subject) of freedom of religion (especially within the European tradition of understanding it) has undergone significant changes, influencing the concepts and scope of state-confessional interaction, as well as the principles of defining relevant norms. Therefore, it is necessary, having examined individual epochs of the formation of freedom of religion, to identify its general meaning and development trends. Such research is conducted based on historical-legal sources and doctrinal knowledge.

It is argued that the historical development of freedom of religion demonstrates its dynamic evolution and the acquisition of an increasingly broader scope. The ancient vision of freedom of religion is characterized by the assertion of adherence to one of the alternative cults (territorially defined) as a legal duty. However, the common background (principle) of all cults does not allow for choice and thus leads to the implicit leveling of the significance of freedom of religion. In medieval law, freedom of religion is explicitly leveled; adherence to a single cult is affirmed as a legal duty (reception of obligation with denial of alternative compared to antiquity).

Actual freedom of religion emerges in modern times as the ability of individuals to choose and change beliefs freely and to freely practice their religion. This process is accompanied by the formation of a secular state. Partial freedom of religion, based on limited state-sanctioned choice, later transforms into full freedom with unrestricted free choice. Such a concept prevails in international law and national legislation currently.

Further development of freedom of religion is possible in the context of challenges of post-secular society, including diversification of attitudes towards religion and types of religiosity, as well as the spread of a worldview based on non-religious faith. This concept has now seen the most development in the practice of interpretation and application of the European Convention on Human Rights, as set out in the decisions of the European Court of Human Rights. This practice requires detailed study in further research.

Key words: ECtHR practice, freedom of religion, freedom of conscience, human rights, post-secular society, secularization.

Постановка проблеми. Питання здійснення права на релігійну свободу (зокрема, щодо меж її застосовності) залишаються вкрай актуальними. Серед іншого, нові виклики в цій царині зумовлені становленням постсекулярного суспільства.

Для формування візії подальшої трансформації змісту релігійної свободи важливим є простеження закономірностей трансформації історичних проявів релігійної свободи й відповідних моделей її закріплення задля формування візії майбутнього аналізованого права.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання здійснення релігійної свободи (свободи совісті, свободи віросповідання) підлягало дослідженню з боку низки науковців: О.М. Бикова, М.М. Колиби, О.А. Лаврика, В. Лубського, Г.П. Лупарєва, В.В. Новікової, Ю.О. Пайди, А.В. Пчелінцева, Ф.М. Рудницького, В.М. Савельєва, О.Н. Сагана, О.К. Соколенко, С.С. Хмельова, Л.В. Яромл, інших.

Водночас, наразі бракує дослідження новітньої візії релігійної свободи, а також процесу становлення цього поняття.

Мета дослідження. Ця стаття має на меті відобразити трансформацію змісту права на релігійну свободу в історичній ретроспективі; сформувані узагальнені моделі такого змісту та спрогнозувати перспективи подальшої динаміки таких змін.

Виклад основного матеріалу.

Сучасні виклики щодо релігійної свободи. Формування світогляду пов'язане зі значним узагальненням явищ, які сприймаються, і виділення серед того, що спостерігається, сакрального [1]. Отже, в осерді світогляду неминуче постають окремі положення аксіоматичної природи, що потребують віри та стосуються метафізичних питань. Надання відповідним переконанням тран-

сцендентної генези й сакрального характеру пов'язує згадані процеси зі становленням релігії; проблематикою правового врегулювання відносин щодо вибору та вияву ставлення до релігії, державно-конфесійної взаємодії.

В історичній ретроспективі окреслення індивідуального й колективного ставлення до релігії виступало важливим критерієм самоідентифікації, який дозволяв визначити сенси власного існування та мотивацію своїх основоположних рішень, а також істотним чинником, який зумовлював і супроводжував творення етнічних груп і націй, державотворчі процеси, міжнародні відносини.

Суспільні відносини, що склалися навколо вибору та прояву ставлення до релігії, зазвичай викликали значну увагу держави. Фактор релігії використовувався задля консолідації населення, надання додаткової мотивації війнам, репресіям, вибору економічних і політичних партнерів тощо. Крім того, залежно від філософського осмислення значення сповідання релігії держава проводила певну політику щодо взаємодії з релігійними спільнотами (від відсторонення від релігійного життя до утвердження державної релігії, від заохочення конфесійного плюралізму до здійснення репресій за релігійною ознакою). Слід відзначити також зв'язок між особистісним і соціальним аспектом реалізації свободи віросповідання: обмеження свободи совісті супроводжується підвищенням ризику набуття владою авторитарного характеру, а також загрозою масових порушень прав людини, зростання ксенофобії, нетерпимості, дискримінації та насильства на їхньому ґрунті.

Значення правового врегулювання відносин, що розгортаються навколо релігійних процесів, а також їхній вплив на життя суспільства і наразі залишаються вкрай високими. Як наразі, так і в перспективі до 2050 року наявна тенденція до збереження або зростання частки населення, яке виявило прихильність до тієї чи іншої релігії [2]. Протягом 2007–2017 рр. число урядів, що запроваджували «високий» або «надвисокий» рівень обмежень релігійної свободи, зросло [3] з 40 до 52, а країн, що переживали «високий рівень соціальної ворожнечі, пов'язаної з релігією», – з 39 до 56. Також протягом 2000–201 рр. значно зросла [4] кількість справ, які Європейський суд з прав людини розглядав на підставі статті 9 Євроконвенції (свобода совісті і релігії).

Посилання на релігійні практики або почуття досить широко застосовуються в політичному житті суспільства. У цьому контексті слід згадати, до прикладу, заворушення [5] з приводу обмеження права на аборт у Польщі 2021 року; політичні процеси в Україні, пов'язані з обґрунтуванням автокефалії ПЦУ або ж дискусії щодо обмеження діяльності УПЦ (МП). При цьому покликання до релігії часто можуть виступати як замасковані вияви ідеології або ж заклики політичного характеру. Зокрема, широкого обговорення в фаховій царині набули питання використання релігії й пов'язаних із нею процесів у політичних цілях, переважно деструктивного характеру. Це стосується, зокрема, ролі релігійних чинників у становленні популізму [6][7]; насадження ідеології через релігійне віровчення (зокрема, і «російського світу») [8]. Ця обставина зумовлює ще один вимір визначення релігійної свободи: необхідність відмежування її елементів від політичних феноменів, що маскуються під них.

Становлення в сучасному світі постсекулярного суспільства [9] визначає додаткові виклики для визначення релігійної свободи щодо новітніх феноменів у суспільному житті. Зокрема, ідеться про переосмислення місця релігійного як джерела цілей і мотивацій суспільної діяльності; критика ролі держави в забезпеченні релігійної свободи; спад [10] популярності традиційних релігійних форм; урізноманітнення альтернативних типів релігійності (виникнення нових релігійних течій; поширення критичного, скептичного, індиферентного ставлення до релігії тощо), а також інших типів квазірелігійного світогляду (заснованих на аксіоматичних переконаннях нерелігійного характеру, які водночас потребують віри: наприклад, пацифізм, віра в можливість безсмертя людини або існування паралельних світів тощо).

Релігійна свобода *à venir*. Нові суспільні процеси та проблеми зумовлюють необхідність трансформації звичних підходів до визначення, закріплення та забезпечення права на релігійну свободу, а також відповідної реакції законотворця. Історичні дані свідчать, що візія змісту аналізованої свободи (зокрема, європейської традиції її розуміння) багатократно зазнавала суттєвих змін, що впливало не тільки на концепції й обсяг державно-конфесійної взаємодії, а також і на принципи визначення відповідних норм. При цьому спостерігається її динамічний розвиток і набуття її змістом усе більш широкого обсягу.

Таким чином, релігійна свобода постає не як усталена, завершена категорія, а радше як, кожен з часових «розрізів» якої дозволяє відслідкувати її статус у відомих історичних умовах, проте

ніколи не являє її доконаного викладу. Порівняння кожної з таких моделей між собою, а також кожної з історичних моделей – із сучасними уявленнями про релігійну свободу з огляду на значні, подекуди засадничі, відмінності не дозволяють сказати, що, визначивши певну з них, ми можемо визначити релігійну свободу *взагалі*. Скоріше, ми таким чином окреслюємо один з історичних «перерізів» релігійної свободи, яка сама собою перебуває в безперервному становленні через трансформації її змісту, тобто є релігійною свободою *à venir* [11]. Іншими словами, у конкретний момент ми спостерігаємо не релігійну свободу *як таку*, а певну *epochu* (ἐποχή – зупинку) її становлення.

Виокремлення тенденцій такого становлення дозволить не тільки прийти до осмислення начал релігійної свободи, а також передбачити її подальші трансформації для коректного реагування на них на рівні правового регулювання. Відповідний аналіз ми намагатимемося викласти нижче.

Обов'язковий плюралізм. Для суспільств Давнього Світу характерним було утвердження обов'язковості офіційного культу в межах територіальної громади. Відмова від участі в релігійному житті громади могла стати підставою для кримінального переслідування [12][13]. Значення віросповідання офіційного культу як правового обов'язку громадян особливо посилювалося в Римі епохи домітану [14].

Водночас, різні політеїстичні культури були об'єднані принципом політеїзму, який, ставши спільним фоном релігійної ситуації, не допускав універсальності або виключності окремих культів (відтак, наприклад, житель Еллади, відвідуючи Єгипет, вшановував би місцевих богів [15]). Це породжувало вороже ставлення до релігій, які проголошували свою виключність (не передбачали сумісності з офіційним культом). У цьому контексті фактичне визнання [16] в римському праві юдаїзму *religio licita* є радше винятком.

Загалом, антична епоха становлення релігійної свободи характеризується утвердженням віросповідання одного з альтернативних культів (визначених територіально) як правового обов'язку. Водночас, єдине тло (принцип) усіх культів не дає проявитися вибору й, відтак, призводить до імпліцитного нівелювання значення релігійної свободи.

Виключність монотеїзму. Утвердження християнства як державної релігії в Римській імперії змінює цей баланс сил. Оскільки утверджується державою релігія є централізованою (монотеїзм), універсальною (адептом може стати кожен) і виключальною (єдиний шлях до спасіння), держава усвідомлює своєю місією збереження, підтримку й поширення християнського віровизнання та віросповідання, загалом, як безальтернативного [17][18]. Основою застосовного до суспільних відносин, пов'язаних зі сповіданням релігії, режиму правового регулювання й відповідної державної політики стає аксіоматичні теїзм, догматичність і придушення інакомислення (єресей), а віровчительні тексти державної релігії набувають статусу політичної аксіоми та джерела права [19].

На цьому тлі обґрунтована Марсілієм Падуанським [20] і Тертуліаном [21] концепція цілковитої свободи віровизнання та віросповідання без впливу на правовий статус особи видається винятком, що підтверджує правило.

Відтак, утверджується віросповідання єдиного культу як правового обов'язку (рецепція обов'язковості із запереченням альтернативності стосовно античності), що загалом явно нівелює релігійну свободу.

Обмежений вибір. Політична ситуація Нового часу (Реформація, релігійні війни в Європі) зумовила санкціонування можливості вибору особою віросповідання з певного переліку (наприклад, католицтво та протестантизм), кожне з яких відтепер мало рівний або хоча б дозволений характер [22]. Спочатку право на такий вибір мали лише феодальні суверени (Аугсбурзький мир), але згодом воно було поширено на кожну фізичну особу (Нантський едикт).

Правомірний розвиток у державі альтернативних релігійних громад зумовлював необхідність дистанціювання держави від кожної з них і їхнього віровчення (секуляризації), адже жодне з них уже не могло виступати універсальним і виключальним, а також опіки держави над кожною з конфесій (зادля забезпечення релігійної свободи). З іншого боку, держава визначала межі здійснення релігійної свободи шляхом формування переліку дозволених (допущених до вибору) віровчень.

Поряд з тим, низка держав ще довгий час зберігала обмеження на здійснення такого вибору (заборони щодо місіонерства окремих конфесій, покарання за навернення адепта панівної релігії тощо) [23]. Крім цього, дозволений вибір у цій концепції не включав негативного або альтернативного відношення до релігії (атеїзм, скептицизм тощо).

Отже, постає релігійна свобода як можливість обмеженого вибору позитивного ставлення до релігії. Це перша епоха експліцитного прояву дійсної релігійної свободи, хоч і часткової.

Сучасний зміст. Модерний зміст релігійної свободи розкривається вперше в Декларації [24] прав людини та громадянина 1789 року (стаття 10): «Нікого не слід турбувати з приводу його поглядів, навіть релігійних, за умови, що їхній вияв не порушує громадський порядок, встановлений законом.» Така нова візія релігійної свободи передбачає, що:

1. її здійснення не впливає на правовий статус особи, доки не порушено закон, і не допускає дискримінації за фактором ставлення до релігії;
2. особі відкритий необмежений вибір з-поміж віровчень і зміна такого вибору;
3. відношення особи до релігії не обов'язково має бути позитивним;
4. держава, відтак, стає цілком безсторонньою щодо релігії (не може мати позиції з цього питання, крім як охороняти закон), проте має забезпечити здійснення релігійної свободи,
5. релігія осмислюється як елемент світогляду (релігійна свобода є складовою свободи «поглядів»).

Це розуміння релігійної свободи лягло в основу сучасних міжнародно-правових актів (зокрема, стаття 18 Декларації [25] прав людини 1948 року, стаття 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, стаття 9 Європейської конвенції [26] про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року) і національного законодавства більшості держав. Винятки спостерігаються у державах мусульманської правової сім'ї, законодавство яких цілком відкидають релігійну свободу (Саудівська Аравія, Іран), або соціалістичної правової сім'ї, що лише декларують її без забезпечення реального механізму реалізації (Куба, КНДР).

Загалом, формулювання відповідних норм згаданих актів закріплюють можливість вільного вибору та здійснення в межах закону будь-якого позитивного (вибір будь-якої релігії) або негативного відношення особи до релігії (вибір жодної з них). Крім цього, національне законодавство зазвичай містить гарантії здійснення колективного віросповідання в межах сформованих відомих конфесій. Відтак, релігійна свобода набуває дуальної природи [27] у площині «сформована релігія – атеїзм» і формує секулярну державу. Таку парадигму відображає й сучасне законодавство України.

Подальший розвиток. Ця дуальна візія релігійної свободи не видається адекватною стосовно сучасних суспільних феноменів з огляду на такі чинники, що нею не охоплені:

1. становлення нових релігійних течій, що не є загально знаними або не мають чіткої структури, або сталого віровчення (неоязичництво, рух Ошо)
2. урізноманітнення відношення до релігії (поширення критичного, скептичного, індиферентного ставлення до релігії тощо),
3. становлення світоглядних переконань, що є основою світогляду; мають метафізичну природу та ґрунтуються на вірі (аксіоматичному покладенні принципів), проте мають нерелігійний (саснтологія, паціфізм) або антирелігійний (атеїзм) характер.

Відтак, новітнє розуміння релігійної свободи має означати відмову від її дуальної природи (релігія – атеїзм); формувати нове осмислення її предмету (віра *взагалі*) й охоплювати будь-яке відношення до віри (релігійної або нерелігійної). Таке поняття права на релігійну свободу та практика його здійснення сформовані у рішеннях [28][29][30] ЄСПЛ стосовно тлумачення й застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які будуть детально проаналізовані в подальших дослідженнях.

Висновки. Релігійна свобода загалом може бути осмислена як можливість особи обирати, змінювати та здійснювати своє відношення до метафізичних переконань, заснованих на вірі.

Релігійна свобода перебуває у становленні, що здійснюється в рамках її історико-правничих трансформацій. У цьому процесі спостерігається поступове розширення її дійсності (з імпліцитної вона стає експліцитною) і її предмету (типів переконань і відношення до них, що доступні для вибору).

Новітня візія релігійної свободи, що враховує чинники, зумовлені сучасним постсекулярним суспільством, сформована у практиці ЄСПЛ, що потребує детального вивчення й імплементації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Otto, Rudolf. The Idea of the Holy. Oxford University Press. 1958. P. 177.

2. Pew Research Center. April 2, 2015, “The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050”. URL: https://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2015/03/PF_15.04.02_ProjectionsFullReport.pdf (Дата звернення: 28.04.2024).
3. Acharya, Amitav. Hierarchies of Weakness. The Social Divisions That Hold Countries Back. *Foreign Affairs*. July/August 2022. Vol. 101. No. 4. P. 74–82.
4. Довідник із застосування статті 9: свобода совісті, думки та релігії. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_UKR.pdf (Дата звернення: 24.04.2024).
5. Neumeyer, Joy. Poland’s Abortion Ban Protests Changed the Country Forever. *Foreign Policy*. URL: <https://foreignpolicy.com/2021/11/08/poland-abortion-ban-women-strike-catholic-religion-progressive-politics/> (Дата звернення: 28.04.2024).
6. DeHanas D.N., Shterin M. Religion and the Rise of Populism. *Religion, State & Society*. 2018. Vol. 46. No. 3. P. 177–185.
7. Fukuyama, Francis. *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment*. New York. Farrar, Straus and Giroux. 2018.
8. Novorun, Cyril. Ideology and Religion. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*. 2016. No. 3. P. 23–35.
9. Кузнецова К.Ю. Концепція «постсекулярного суспільства» та ствердження необхідності діалогу. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна*. 2015. Випуск 52. С. 95–101.
10. Постхристиянська країна. Чому в Британії не заведено говорити про Бога і ходити до церкви. *BBC News*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-59364865> (Дата звернення: 28.04.2024).
11. Derrida, Jacques. *Writing and Difference*. Chicago: University of Chicago Press. 1978.
12. Логвиненко Є. Смертна кара у Стародавньому Єгипті. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 6. С. 225–229.
13. Платон. Закони. IX 854 a-d, IX 885 b, X 910 c-d.
14. Burton, Henry Fairfield. The Worship of the Roman Emperors. *The Journal of Religion*. Vol. 40. No. 2. P. 80–91.
15. Плутарх. Моралии. Об Исиде и Осирисе. Пер. Н.Н. Трухиной, ред. А. Ч. Козаржевского (окончание). *Вестник древней истории*. 1977. № 4. С. 242.
16. Rüpke, Jörg. *Religion of the Romans*. Malden, MA: Polity Press. 2007. P. 35.
17. Новіков В.В. Інститут свободи совісті і віросповідання у системі прав людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 13–22.
18. Олейник У. Развитие понимания права на свободу мысли, совести и религии в философии Античности и Средневековья. *Legea Si Viata*. Martie 2017. P. 94–98.
19. Пайда Ю.Ю. Еволюція підходів до регулювання права на свободу світогляду та віросповідання у юридичній науці. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 33–40.
20. Бабій М. Свобода совісті: теоретико-методологічні основи і концептуальні засади історіософської та релігієзнавчої експлікації етапів розвитку і формування її парадигми. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15564/10-Babiy.pdf?sequence=1> (Дата звернення: 24.04.2024).
21. Послание к Скапуле, африканскому проконсулу // Творения Тертуллиана. СПб. 1849. С. 107.
22. Колиба М.М. Свобода віросповідання: філософсько-правовий вимір: дис. ... доктора філософії у сфері права. Львів. 2020. 248 с. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3676/1/koliba_d.pdf (Дата звернення: 28.04.2024).
23. Бендин А.Ю. Эволюция понятия веротерпимости и Указ 17 апреля 1905 г. URL: <http://inst.by/basis/publ/publ-evol.pdf> (Дата звернення: 24.04.2024).
24. *Constitutions and Other Select Documents Illustrative of the History of France, 1789–1907*. URL: https://en.wikisource.org/wiki/The_Constitutions_and_Other_Select_Documents_Illustrative_of_the_History_of_France,_1789–1907/15#Declaration_of_the_Rights_of_Man_and_Citizen (Дата звернення: 24.04.2024).
25. Universal Declaration of Human Rights. URL: <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/udhr.pdf> (Дата звернення: 24.04.2024).
26. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols> (Дата звернення: 24.04.2024).

27. Пчелинцев А.В. Свобода совести и вероисповедания как правовой институт. URL: <http://www.rlinfo.ru/projects/conf0302/pchelintsev.html> (Дата звернення: 24.04.2024).
28. Рішення ЄСПЛ у справі Kokkinakis v. Greece. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-62384> (Дата звернення: 24.04.2024).
29. Рішення ЄСПЛ у справі Arrowsmith v. the United Kingdom. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-104189> (Дата звернення: 24.04.2024).
30. Рішення ЄСПЛ у справі Union des Athées v. France. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/fra/pages/search.aspx?i=001-47477> (Дата звернення: 24.04.2024).